

Valláspsychologia.

írta: BARTÓK GYÖRGY.

A XIX. század philosophiai törekvései sok más philosophiai disciplina mellett a vallásphilosophiát is teljes önállóságra hozták. A vallás, mint az emberi lélek egyik legfontosabb megnyilatkozása, a philosophiai kutatások középpontjába került. E kutatásoknak bőséges anyagot szolgáltatnak a philologia, archaeologia és ethnographia, úgy, hogy ez anyagok felhasználásával a philosophus megkísérelheti a vallás *keletkezésének* és *fejlődésének* történetét adni. A vallásphilosophus azonban, midőn a vallás fejlődésének történetével ismertet meg bennünket, feladatát még nem merítette ki teljesen. E fejlődésnek története a vallásphilosophiának csupán első részét képezi és HEGEL kifejezését használva, *a vallás phaenomenologiájának* volna nevezhető. A vallás phaenomenológiája, jellegét tekintve, *lélektani* és *sociologiai*: lélektani, amennyiben az egyes ember vallásos életét vizsgálja, sociologiai, amennyiben vizsgálata tárgyává tűzi ki annak leírását, hogy az egyéni vallásos élet minő alakot öltött a társasági élet körén belül a társasági élet tényezőinek hatása alatt. A vallás lélektani vizsgálatának legfőbb eszköze az *önmegfigyeles* és a *vallásos élet nagy alakjának tapasztalata*, míg a sociologiai szempontból történő vizsgálatnak a leíró sociologia szolgáltat anyagot.

Amíg a vallásphilosophiának emez első része *leíró* természetű, amennyiben a vallásos élet tényeit gyűjti egybe s azokat igyekszik megmagyarázni, azoknak törvényeit igyekszik felkutatni, addig a második rész merőben *normatív* természetű. Azután az első rész kezünkbe szolgáltatta a tényeket, a második rész *megítéli* azokat, *értéküket* megállapítja és kitézi az *eszményt*. Nem elég ugyanis beérnünk azzal, hogy meg-

ismerjük a vallást, amint az megnyilatkozott az emberiség történetében a legkezdetlegesebb népektől kezdve fel a modern kor emberéig, hanem szükséges e megnyilatkozások felett ítéletet tartanunk; szükséges megállapítanunk egyes vallásalakoknak értékét, hogy ez által megismerhessük a legtökéletesebb vallást. Szükséges szigorú bírálat alá vennünk az egyes ember vallásos életének nyilvánulásait abból a szempontból, hogy vajjon megfelelnek-e amaz eszménynek, melyet a legtökéletesebbnek talált vallás állít elénk.

A vallásphilosophia ezek szerint három részre osztható I. A vallás, mint lélektani jelenség; II. A vallás, mint sociologiai jelenség; III. A vallás értéke.

Az első rész alkotja a vallás lélektanát, a második a *vallás sociológiáját* és végül a harmadik a vallás *ismeretelméletét*. A két első rész a vallásos élet elemeivel és megnyilatkozásaival foglalkozván, nevezhető a vallás phaenomenológiájának és jellege leíró, magyarázó. A harmadik rész jellege értékelő, normatív s következésképpen az értéktanhoz vagy axiológiához csatlakozik.

A vallás lélektanának művelésében a francia és amerikai psychologusok járnak elől. RIBOT-nak, a kiváló francia psychologusnak munkássága nyomán egy egész philosophiai iskola támadt, mely a lelki életnek finomságait tartva szem előtt, törekedik az emberi lélek mélyeibe hatolni s megismerni annak nyilvánulásait. E széleskörű és mélyreható munkásságnak köszönhető ama nagy érdeklődés, melylyel a francia művelt világ az emberi lélek megnyilatkozásait kíséri.

E philosophiai munkásságnak egyik legkiválóbb terméke DE LA GRASSERIE-nak valláspsychologiai munkája, mely méltán tarthat igényt minden gondolkozni szerető embernek figyelmére. *)

I. A vallás lélektani keletkezése és fejlődése. A tan és az erkölcs.

DE LA GRASSERIE ama feltevésből indulva ki, hogy a lélek összetett erő, mely három részre osztható fel: értelemre, akaratra és érzésre, a vallásnak három főalkotó részét különbözteti meg:

*) A mű címe: De la psychologie des religions. Par Raoul de la Grasserie. Paris. Alcan. 1899.

1. a *dogma* vagy a tan, mely megfelel az értelemnek; 2. a *morális*, mely megfelel az akaratnak, és végül 3. a *cultus*, mely az érzésnek felel meg. A keletkezés sorrendje szerint az első a *cultus*, mivel a primitív ember a lelkében levő ösztön erejénél fogva imádta istenét s áldozatokat mutatott be annak, mielőtt vallásos hitét mythosokba vagy dogmákba öntötte volna. Lassan-lassan kezdett különbséget tenni istenei között osztályozta azokat, kereste a világ teremtésének magyarázatát s így a *cultus* mellett kifejlődött a *tan mythos* alakjában. Legvégül jelenik meg a *morális*, amely természete szerint háromféle: a *lélektani* morális, mely azt határozza meg, hogy mi a jó és mi a rossz; a *cosmosociológiai* morális, mely azt állapítja meg, hogy mi jó és mi rossz az istenség szempontjából és a *sociológiai* morális, mely nem egyéb, mint a társaság tagjainak kölcsönös érdekén alapuló *jog*. Hogy azután a morális pszichológiai alakja annak cosmosociológiai alakjával sokszor a legélesebb ellentétbe jut, ezt a kezdetleges népek vallásában észlelhetjük.

A vallásnak e három főalkotó részében megnyilatkozik az emberi lélek három tehetsége és megnyilatkozik az emberi lélek három örök eszméje: a jó, a szép, az igaz. A *cultus*ban a szépnek, a *morális*ban a jónak, a *tanban* pedig az igaznak az eszménye kell, hogy nyilvánuljon. Ez észrevétel DE LA GRASSERIS-nek egyik legszebb gondolata, amely egyszersmind magyarázatát adja amaz óriási befolyásnak, melyet a vallás az emberi élet minden nyilvánulására gyakorol. E pontban találkozunk IRÓNK WUNDT VILMOS-sal, ki néplélektanában éppen azt a hatást mutatja ki, melyet a vallás a művészeteknek, a költészetnek és morálisnak kialakulására gyakorolt.

A vallásnak első alkotórészében, a *tanban* három szempontot különböztethetünk meg: a *tant szorosabb értelemben*, mely magában foglal mindent, amit hinni kell; a *tanítást*, mely a *tant* a pap és hívő közti közlekedés szempontjából tekinti és a *hitet*, mely pozitív oldalról tekintve állapítja meg a *tant*.

A *tan* szorosabb értelemben véve ismét három részre oszlik: 1. a *mythologia*, azaz, az istenek története; 2. *dogmatika*, azaz az elvek kifejtése és 3. a *szent könyvek* tanulmányozása. A *mythologia*, mely magában foglalja a *theogoniát*, a *cosmogoniát* és *anthropogoniát*, az istenek, a világ és az

emberek eredetének mysteriumába akar behatolni. E mythosoknak helyét azután a fejlettebb vallásokban a dogmák foglalják el. Amíg a polytheistikus vallásokban sok a mythos és semmi a dogma, addig a monotheistikus vallásokban sok a dogma és semmi a mythos. A dogmában voltaképpen a vallás elvei jelentkeznek.

A *tanítás* a szent iratok olvasásában, terjesztésében és a praedicationban nyilvánul. Ezekhez járul még a propaganda is, mely az illető vallásnak minél több hívőt igyekszik megnyerni.

A hívők szempontjából kiválóan figyelemre méltó a tanak harmadik alkotórésze, a *hit*, mely a praedicationnak, nevelésnek és a traditionnak terméke. A traditio mindig erősíti a hitnek erejét; innen érthető, hogy valamely vallás csak több nemzedéken át lehet igazán erőssé. A hit az észszel szemben teljesen független és autonom, elannyira, hogy igen sokszor éles és merev ellentétbe jut azzal. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a hit és ész, a vallás és tudomány között óriási űr tátong; a vallás, philosophia és a tudomány ugyanazon cél felé törnek s csak azok az eszközök különbözök, melyek által e cél elérni akarják. A vallásos tan kezdetben magában foglalta a philosophiát, mintegy csirában, éppenúgy, miként a philosophia születése után megnövekedve, termékenynyé lett s századokon át ismeretlen tudományokat rejtett méhében. A vallás a maga három alkotórésze által magában foglalt mindent; ő volt az emberi társaság anyja s innen van, hogy midőn gyermeke megnőtt, nehéz szívvel hagyta el azt.

A vallásnak második alkotórésze a *morális*. Gyakorlat szempontjából ez a legfontosabb és ha a másik kettő nélkül képes volna létezni, volna ereje arra, hogy fentartsa a cosmicus társadalmat, mivel eredményét tekintve, teljes mértékben *socialis*. A morális kétféle értelemben vehető: lehet az *amaz elveknek* összessége, melyek szükségesek az élet folytatásához s lehet az maga az *élet-folytatás*. De la GRASSERIE a moralist amaz első értelemben veszi, mivel a második nem egyéb, mint az elsőnek alkalmazása. A morális különböző fajai közül itt első sorban a *vallási morális* említendő, mely azt parancsolja, hogy tegyük, amit Isten rendel s, ^ ne tegyük, amit tilt. A morálisnak emez alakja együtt született a cultussal és dogmával. A morálisnak másik faja a *természetes* vagy *lélektani*

morális, mely azt vizsgálja, hogy mi jó és mi rossz önmagában véve. A morálisnak harmadik alakja, a socialis morális merőben külsőleges s nem egyéb, mint a társasági élet jelenségeit szabályozó jog.

A socialis morális nem születik együtt a vallásnak másik két alkotó részével, hanem sok időn át ezektől elváltan létezett s csak később egyesült azokkal; úgy, hogy a vallásos morálisnak voltaképpen két alkotórésze van: 1. a rituális, 2. és a természetes morális. A cultus vagy rituális morális igen sokszor a félelemnek terméke.

Úgy a culturalis, mint a természetes morális tekinthető negatív és pozitív szempontból. Negatív szempontból azt írja elő a morális, hogy mit nem szabad tenni, mivel meg van tiltva, vagy mivel rossz; pozitív szempontból pedig azt írja elő, hogy mit kell tenni, mivel meg van parancsolva Isten által, vagy mivel jó. A kettő közül a negatív parancsok a régebbiek.

Felosztható továbbá a morális: 1. *personalis* és 2. *socialis* morálisra, továbbá: 1. *egoista*, 2. *egoaltruista*, 3. *altruista* és 4. *super altruista* morálisra.

Ami a jó és rossz eszméjének keletkezését illeti, ez eszméknek történetileg materialis eredetük van s e különbségtétel először az istenekre alkalmaztatott s csak azután az emberekre is. A jó istenek és a rossz istenek közt való különbségtétel kezdetben nem volt meg; a primitiv ember csak úgy különböztette meg isteneit, hogy azok közül némelyek kedvezők az embernek, némelyek kegyetlenek az emberrel szemben. Éppen így az ember is keveset foglalkozott a jóval és a rosszal, hanem a saját *szerencséje* vagy *szerencsétlensége* kötötte le csak figyelmét. Ebből azután önként következett, hogy az isten, ki *jótevő* volt az emberrel szemben, *jó* istennek tekintetett, míg a *kegyetlen* isten *rossz* istenné lett. S mivel e folyamat párhuzamosan haladt az istenekre s az emberekre nézve, ezért a jó ember a jó istennek lett mintaképe, a rossz ember pedig a rossz istennek.

A *personalis* morális lehet, amint láttuk, vagy rituális vagy naturalis. A rituális moral parancsai vagy negatív vagy pozitív természetűek, a szerint, amint tiltanak vagy parancsolnak valamit. A tiltó parancsok eredetüket tekintve korábbiak, mint a pozitív parancsok. E tiltó parancsok természete

leginkább világos a bűnbeesés történetében, amely szerint isten megtiltá az első embereknek, hogy egyenek a jó és gonosz tudása fájának gyümölcséből. E bűn tehát tisztán *rituális* bűn, éppen úgy, mint rituális bűn a görögöknél is az első bűn, t. i. PANDORA szelenczéjének kinyitása. A morálisnak legrégebb szabályai tehát negatív természetűek, ezt bizonyítja a műveletlen népek vallásában nagy szerepet játszó *tabu*-tisztelet is.

A vallásos morális azonban nemcsak tiltó rendelkezéseket tartalmaz, hanem megkívánja, hogy bizonyos pozitív tartalmú parancsokat is végrehajtsa a hívő ember. E tekintetben igen gyakran a cultusnak megy segítségére, amennyiben e parancsok egy része a cultusi előírásokra vonatkozik. E pozitív morálisnak lényeges feladata, hogy egybekösse az embert az istenséggel. Ez uniónak eszközei pedig az *imáadás* és az *ima* és az *önkéntes ajándék* az áldozat által. Az ima minden vallásban kötelező és lehetőleg gyakori, hogy ez által az istenség s az ember közt levő kapcsolat állandó és erős legyen. Legfenségesebb alakja a KRISZTUS imája, a Miatyánk. Az imához s áldozathoz járul azután az istennel való benső egyesülés. Mindeme cultusi cselekvények, éppen úgy, mint a tannak egy igen tekintélyes része, a vallási morálistól nyerik kötelező voltukat.

A természetes vagy lélektani morális szintén tartalmaz negatív és pozitív parancsokat. Itt is a negatív parancsok keletkeztek előbb s nagy részök azt rendeli, hogy ne ártsunk embertársainknak, gyakoroljuk az igazságot. Ez által érintkezik a lélektani morális a socialis morálissal. A különböző népek codexei, a vallásos törvénykönyvek annyiban nem a cultusra tartozó előírásokat foglalnak magukban, negatív parancsokat állítanak a hívők elé, így például a lopás, házasságtörés, gyilkolás stb. megtiltását. A pozitív parancsok a természetes morálisnak aránylag igen csekély részét képezik.

E parancsok, legyenek negatív avagy pozitív természetűek, igen változók és különfélék. Ami meg van engedve egyik országban s egy bizonyos időben, az tiltva lehet egy más országban és más időben. Ahol pedig a parancs a rituális, morálissal jut összeköttetésbe s annak befolyása alá kerül, ott igen szigorúvá és formálissá válik.

Mihelyt a jót vagy a rosszat nem önmagáért tesszük, hanem valami vagy valaki más kedvéért, a *personalis* morális azonnal *extrapersonalissá* válik. Ez az extrapersonalis morális alapja a család és a nemzet büntető hatalmának, de alapja a jutalmazásnak és büntetésnek is.

A morális parancsainak megszegését *bűnnek* nevezzük. Bünt követhetünk el az istenség ellen, embertársaink ellen, az alsóbb teremtmények ellen, sőt követhetünk el bünt saját magunk ellen is (öngyilkosság). Bünt követhetünk el azért, hogy hasznot húzzunk belőle mi, vagy hasznot húzzanak belőle mások. A morális sanctiója azután teljesen egyforma, akármilyen természetű legyen is a cselekedet, mely az erkölcsi parancsokba ütközik. E sanctio kettős: *kárpótlás* és *büntetés*. A büntetés eleinte csak a culturalis morálisra vonatkozó bűnököt sújtotta, de később, midőn a három különféle morális egybekeveredett, átment az a többi bűnös cselekedetre is. A büntetés elérheti a bűnöst még *életében*, de megbűnhődhetik *halála* után is, sőt — ritka esetben — a kettő együtt is járhat. Általában véve azonban ez életben való büntetésről csak abban az esetben szokott szó lenni, ha az illető vallás nem hisz a földöntúli életben.

A vallásos sanctiót jól meg kell különböztetnünk úgy a *socialis*, mint a *physiologiai* és a *lélektani* sanctiótól. A socialis sanctio szabályai mesterségesek és külsőlegesek; a lélektani sanctio szabályai ellenben teljes mértékben bensőlegesek s a lelkiismeretben nyilatkoznak meg. A physiologiai sanctio pedig szintén teljesen külsőleges és anyagi, a testnek megromlását, az egészség elvesztését stb. foglalja magában. A vallásos morális sanctiója ellenben, mintegy az Istennek s embernek hallgatólagos és kölcsönös megegyezésén alapul: az ember Isten parancsai szerint cselekszik s ezért Isten megjutalmazza; ha pedig parancsa ellen tör, megbünteti.

halál után való sanctio általában véve feltételezi a lélek halhatatlanságát. Két esetben azonban teljesen független a hitől. Első esetben a sanctio a tett elkövetőinek utódjait sújtja. Ha meghalok s lelkem nem halhatatlan, gyermekeimre száll az a büntetés, amelyet én érdemeltem meg bűnöm által. E büntetés pedig reám nézve, ha igazán altruista vagyok, meg súlyosabb lehet, mintha engem ért volna. E sanctio külön-

sen a zsidóknál volt érvényben. Ádám bűnének büntetése átszármazik utódaira nemzedékről-nemzedékre; Jáhvé bosszút áll az öt gúnyolókon hetedízigen. A sanctiónak ilyen felfogása kétségtelenül ama gondolaton alapszik, hogy ha a vagyon, a tisztesség, a hatalom öröklődik apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre, miért ne öröklődhetnék a jutalom és a — büntetés is? A második esetben a sanctio merőben intellectualis jellemmel bír. Az ember nem csupán utódaiban él tovább, hanem *más emberek gondolatában* is, s nem csak kortársának, hanem a *jövertdő nemzedékek* gondolatában. E felfogásból ered a dicsőségnek s hírnek eszméje, amely olyan sok hősi és hasznos cselekedetet inspirált. E leirt két esetben a sanctio teljesen független a lélek halhatatlanságában való hittől.

Mielőtt rátérnénk a sanctiónak ama fajára, mely a lélek halhatatlanságát feltételezi, szükséges megvizsgálnunk, hogy e hit, mely szerint a lélek a test halála után is tovább él, miként keletkezett az emberi lélekben.

Az ember *nem akar meghalni, hanem minden erejével ragaszkodik az éleihez*, s midőn halála bizonyos, teste feloszlik, ama gondolatban talál vigaszt, hogy testének láthatlan része, a lélek, továbbra is fennmarad. A testből elszálló lélek azután vagy ott marad a testhez közel, vagy feltámad a testtel együtt. A lélek azonban nem egyformán halhatatlan, hanem különböző lelkek szerint különbözik; ekként, amint DE LA GRASSERIE megjegyzi, a *societas aristocratismusa* visszatükröződik a *cosmosocietasban*. A lélek fennmaradása és a lélek halhatatlansága azonban nem egy és ugyanaz a dolog. Ami a léleknek a test után való fennmaradását és életét illeti, ebben a tekintetben három különféle felfogás uralkodó: egyik szerint a lélek *örökkévaló*, a másik szerint *halhatatlan* és a harmadik szerint egyszerűen *fennmarad* a halál után is.

A lélek fennmaradásának vallásos eszméjéből azután a vallásos morális maga számára sanctioikat keresve, igyekezett hasznot hozni. És pedig a következőképpen:

A sanctioik rendszere, mely a lélek fennmaradásának eszméjén alapul, vagy a léleknek immár független létezéséből, vagy a reincarnatio kényszerűségéből, vagy végül a két eszmének egybekötéséből veszi kezdetét. E módok közül természet-

szerűleg legegyszerűbb az, amelyik a léleknek *egyszerű, reincarnatio* nélkül való fennmaradására támaszkodik. Igaz ugyan, hogy a lélek e felfogás szerint csak folytatja a földön megkezdett életét, de lehet *ez állapotot módosítani* s átváltoztatni vagy a szerencse vagy a nyomor állapotára aszerint, amint az ember életében jó vagy rossz volt. Egyik legfontosabb kérdése a valláspsychológiának, hogy az ily módon tovább élő lélek minő jutalmakban és minő büntetésekben részesül? A büntetések először szinte mindig *száműzetésben* állanak: a lélek egy bizonyos helyre van száműzve, honnan ki nem mehet, távol földön maradt kedveseitől; ilyen pld. a sheol büntetése. A száműzetés után következik, hogy a lélek megfosztatik az *Istennel való közlekedéstől* s végül jön a *testi büntetés*.

A jutalmazások szintén igen különfélék. Kezdetben *anyagiak*, hasonlók ama javakhoz, melyeket az ember földi életében élvezett. Így pl. az *elyseion* jutalmai teljesen földi örömök. Majd az igazi boldogság abban találtatik, hogy az ember minél hasonlóbb lesz az Istenhez. Első esetben, midőn a jutalom földi javakban áll, a test kielégítése a fő, míg a másik esetben, midőn lelki javak szolgálnak jutalmul, a lélek tekintetik magasabbnak.

A büntetésekre nézve meg kell jegyeznünk, hogy a lélek, mely a test felbomlása után is él még, nem teljesen halhatatlan. Igen sok esetben csak azért marad fenn, hogy kiállhassa a reáráótt büntetéseket; sok esetben pedig nem is marad fenn, hanem a testtel együtt elpusztul. így pl. Nicaragua bennszülöttei abban a hitben élnek, hogy a rossz embernek lelke meghal teljesen. És némely népek hite szerint nem minden embernek lelke marad fenn s él tovább. A Tonga sziget lakói a főnököket halhatatlanoknak képzelik, míg a toa, a nép, lelkestül együtt elpusztul.

Némely nép eschatológiájában a büntetés és jutalom nem csupán a lélekre vonatkozik, hanem a testre is, habár ez az eset inkább a kivételekhez számítandó. Általában véve azonban a testnek kevés fontosság tulajdoníttatik; a test elpusztul, a lélek tovább él. Az a kérdés merülhet azonban fel, hogy a lélek hogyan képes kiállani az anyagi büntetést pld. a tűzbüntetéseket. A kezdetleges felfogás szerint a lélek a test halála

után bizonyos változásokon megy keresztül s ezek által immaterialitásából veszít.

A büntetéseknek és jutalmaknak végrehajtásában különböző fokozatok vannak, úgy hogy nem lehet csak egy égről s egy pokolról beszélni. Így pld. a brahmanizmusban különféle egek vannak: a svarga és a nirvana. A svargában a boldogság inkább materialis, a nirvana inkább szellemi jutalmakkal kecsegtet. Éppen úgy a pokol is igen különböző. Némelyek szerint hét emeletű, mások szerint tizenhatsz emeletből álló a brahma pokol — a naraka. A pokolban levők kénytelenek elszenvedni a hideget és meleget, az éhséget és szomjúságot; a lélek oly büntetéseket kénytelen elszenvedni, amelyek arányosak az ember által a földön elkövetett bűnökkel. A mazdaizmus szintén három eget ismer, illetve három paradicsomot; éppen így, a három égnek megfelelőleg, a poklok száma is három.

Az a kérdés már most, hogy miféle kritériumok döntenek a lélek üdvössége vagy kárhozata felett? E tekintetben is többféle rendszer lehetséges. Az ember ritkán feltétlenül jó vagy feltétlenül rossz; tettei igen vegyesek. Vajjon elégséges-e egy bűn ahhoz, hogy elkárhozzék a lélek? A bűnök és hibák nem engesztelhetők-e ki, míg az ember él? Némely vallástana szerint az ember utolsó cselekedete dönt az üdvösség vagy kárhozat dolgában. Más felfogás szerint azonban a megbánás elveszi az életben cselekedett bűnök erejét. Keresztyén felfogás szerint a megbánó bűnös idvezül: bűnei Isten előtt bocsánatot nyernek. A buddhizmus tana szerint azonban az életben végbevitt cselekedeteink egybeszámítatnak s e szerint vesszük el jutalmunkat vagy büntetésünket.

A büntetés vagy jutalom kiszabása az utolsó ítélet feladata. Ez ítéletet igen ritka esetben hajtja végre valamelyik istenség. Az isteni igazságszolgáltatás végrehajtója legtöbb esetben valamely isteni személy, aki azonban nem Isten, hanem csak rokonságban áll az Istennel.

A sanctionak ama rendszerein kívül, melyek a léleknek reális fennmaradásán alapulnak, vannak olyan rendszerek, melyek a *reincarnatio* gondolatán épülnek föl.

A *reincarnatio* történhetik valamely embernek, valamely állatnak vagy növénynek alakjában. Az emberi alakban való

reincarnationak s általában a reincarnationak klasszikus földje India. A buddhista felfogás szerint a fennmaradó lélek valamelyik embernek, állatnak vagy növénynek alakját ölti fel. A cselekedetek jósága, vagy bűnössége szerint volt gyorsabb vagy lassúbb ez átváltozás s a cselekedetek jósága, vagy bűnössége szerint költözött a lélek alsóbb, vagy magasabb rendű állat testébe.

A lélekvándorlás hazája Egyiptom. A pythagoreusok philosophiája átveszi e tant, sőt átveszi később a platonismus és az új platonismus is. A zsidó bölcselkedés utolsó idejében már a kabbalisták is hirdetik a lélekvándorlás tanát *a gilgul* név alatt. A gilgul szerint az embernek lelke átvándorolhat madarak, rovarok és vadállatok testébe. A keresztyén vallás felekezetei közül a manichaeusok vallották e hitet. Szerintök az embernek a lelke annál alacsonyabb rendű állat testébe vándorol át, minél nagyobb volt a bűn, melyet az illető elkövetett. A manichaeusok tanában különben félreismerhetetlen az új platonismus hatása. Igaz ugyan, hogy a lélekvándorlásban való hit különösen a polgárosult népek körében fejlődött ki és terjedt el, de a műveletlen népek között is találunk nem egyet, mely e hitet vallja. így pld. Guinea lakói azt hiszik, hogy a majmok, a krokodilok és a kígyók átváltozott emberek.

Ami e tan jelentőségét *psychologiai* szempontból illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az igen hatalmas kapcsot képez minden élőlény között s áthidalni igyekezik amaz ürr, amely az ember s az állat között tátong. Miként a totemismus, úgy e tan is, feltételezi, hogy az embereknek s más élő lényeknek eredete közös, sőt, amint De la GRASSERIE egy kissé túlmodernül mondja, egyenes megelőzője a darwinismusnak. Eredete meglehetősen világos. A lélek conservatiojában való hit önkénytelenül vezet a lélek fennmaradásában való hitre. És midőn a morális lassanként a vallás alkotóelemévé válik, ezen elméletben a síron túl való sanctionak igen kényelmes eszközt találja.

A síron innen, vagy a síron túl való büntetés kikerülésének egyetlen eszköze a *kiengesztelés*. A kiengesztelés lényegileg nem a rossz cselekedetek megbánásában áll, mert hiszen a megbánás csak a tökéletesebb vallásokban található fel,

hanem az istenség akaratának *ajándék* által való megnyerése a kiengesztelés célja. Az így nyújtott ajándék megsemmisíti az elkövetett bűnök erejét. Sőt e kiengesztelés történhet akként is, hogy a bűneink büntetését más valaki vállalja magára. E helyettesítés a műveletlen népek előtt nem lehetetlen gondolat, mivel náluk a büntetés és jutalmazás nem feltétlenül az illető cselekvőt éri.

A kiengesztelés természetére és felfogására élénk világosságot vet és érthetővé teszi a tant a különböző népek büntetőjoga. Hogy bűnünket kiengeszteljük, ahhoz szükséges, hogy elismerjük bűnös voltunkat, bűnünk egy részéért még életünkben meglakoljunk és hogy ugyanabban az időben kellemes ajándékot nyújtsunk Istennek. A megsértett fél, midőn panaszt emel, a bűn elkövetőjével szemben két jogát iparkodik érvényesíteni: 1. az okozott sérelem reparálását, 2. bosszuját. A műveletlen népek felfogása szerint az Isten is követeli a bűnöstől, hogy a rajta elkövetett bünt reparálja és pedig ajándék által; másfelől pedig bosszút is áll a bűn elkövetőjén. E kiengesztelő ajándékok eleinte, mikor még a morális nem hatolt be a vallásba, rendszeren növényi termények, állatok, sőt nem egy népnél emberek valának. Majd később, mikor a vallás a morálissal egybefonódott, az emberáldozat teljesen eltűnik.

Ámde nem elégséges bűnünk kiengesztelésére ajándékot hozni Istennek; szükséges még ezenkívül, hogy bűnünknek egy részéért már életünkben meglakoljunk és pedig önmagunknak megbüntetésé által. Ebből érthetjük meg a vallásos önsanyargatásoknak, böjtölésnek, szüzesség-fogadásnak rendkívül elterjedt szokását.

Az áldozás által való kiengesztelés a legtöbb vallásban el van terjedve. A monotheistikus vallások is gyakorolták azt kezdetben, sőt e szokás a katolikus vallásban még mai nap is megvan: a mise által Jézus teste naponként feláldoztatik érettünk Istennek. E kiengesztelésnek legkegyetlenebb alakjával a mexicóiak vallásában találkozunk. Nem kell azonban azt gondolni, hogy e kegyetlenségben kedvüket lelik az Istenek. Nem azért kegyetlenek ez áldozatok, mert Isten e kegyetlenségben kedvét leli, hanem mert a mexicói azt óhajtva feláldozni, mi neki legkedvesebb, nem vonakodik saját gyermekét felajánlani az Isteneknek.

Az ember-áldozás lassan-lassan eltűnik s helyét az állatok áldozása foglalja el. Majd az állatáldozás is eltűnik s csak symbolikusan marad fenn.

Az ember azonban nemcsak saját bűneit engesztelheti ki, hanem másokét is, akár önmaga feláldozásával, akár testének sanyargatása által. Az ember büntetést szenvedhet más hibájából, jutalmat nyerhet mások jó cselekedete által és megmenekülhet a büntetéstől mások kiengesztelése által. Lehetőséges, hogy másoknak bűneit engeszteljük ki s ebben az esetben egy bizonyos bűnös egyénnek bűnét veszem át; de lehetőséges, hogy azt a büntetést vállalom el, melyet egy más egyén szenved el egy harmadik egyénnek bűneért.

Bűneinket azonban nemcsak azáltal engesztelhetjük ki, hogy Istennek ajándékot nyújtunk azoknak bocsánatáért; bűneinknek ereje csökken, ha azokat *megbánjuk*. Mi megbánjuk azokat, az isteni *kegyelem* pedig megbocsátja. Megbánás és megbocsátás: ime a keresztyén vallás két legfenségebb eszméje, melyet hiába keresünk bármely vallásban is. A keresztyén vallás Istene, ha megsértik az ő törvényeit, büntet; de kegyelmét a megbánó bűnöstől sohasem vonja meg. A keresztyén Isten bíró, de nemcsak igazságos bíró, hanem szerető bíró is. Az isteni kegyelemnek eszközei azután a szentségek.

Ekként — amint DE LA GRASSERIE kimutatja — a vallásos morális a rituális és természetes morális egyesüléséből áll elő: sanctioi, kiengesztelési és kegyelmi tana a természetes és rituális morálisnak elvein épül fel.

A vallás három alkotó része közül a vallásos morális a legfontosabb; amiként a jog a társasági életnek szabályozója, azonképpen a vallásos morális az egyéni élet regulatora. Ami a jog az emberi társadalomban, az a vallásos morális a nagy cosmicus társadalomban. A jog nem is egyéb, mint a vallásos morálisnak egy idők folyamán kivált része. A vallásos morális ugyanis éppen úgy foglalta magában a jogot, amint a dogma magában foglalta a philosophiát s a tudományt, és amint a cultus magában foglalta a teljes aesthetikát.

2, *A cultus és formái.*

A vallásnak harmadik alkotó része a cultus. A cultus — amint DE LA GRASSERIE megjegyzi — nem egyéb, mint a *vallás* *moz-*

gásban. Ebből a szempontból tekintve a vallásnak legfontosabb része. Amiként a dogma az emberek értelméhez, a morális akaratukhoz, azonképpen a cultus az ember érzékeihez fordul.

A cultus voltaképpen az embernek *szakadatlan* közlekedése Istennel érzéki eszközök által: cultus nélkül megismerhetjük Isten létezését, parancsát is teljesíthetjük, de vele közlekedni, az ő ajándékait elfogadni, őt hallgatni csak a cultus által vagyunk képesek.

Az Istennel való eme közlekedés lehet csak *egyoldalú* (unilateralis), midőn az ember az Istenhez igyekezik inkább és inkább közeledni; lehet egyoldalú eme közlekedés más értelemben is, amikor ugyanis az Isten közeledik az emberhez, pld. csodák által. Lehet e közlekedés *kétoldalú* (bilaterális); a kétoldalú közlekedés eszközei a szentségek.

Lehet a cultus vagy *egyéni*, vagy *családi*, vagy *nyilvános* cultus. Formái igen sokszor külsőlegeseek; ilyen külsőleges formák a gestusok, különböző érzetek alkalmazása, bizonyos színek kedvelése stb. E formák azután bizonyos szabályosságot mutatnak fel, van rythmus és harmónia közöttük és igen alkalmasak arra, hogy a lelket a mindennapi élet apró-cseprő bajai felé emeljék. Szépek és meghatók, alkalmasak arra, hogy aesthetikai érzelmeket keltsenek bennünk. Innen magyarázható, hogy a cultus-formák hívták életre a művészetnek legremekebb termékeit.

DE LA GRASSERIE a cultus tárgyalásában a következő szempontokat emeli ki: 1. a cultus *alapja*, azaz az Istennel való közlekedés különböző eszközei, az ember részéről való egyoldalú közlekedésnek eszközei, az Isten részéről való egyoldalú közlekedésnek eszközei és végül az Isten és ember között való kétoldalú közlekedésnek eszközei; 2. a formák, melyben e közlekedés megjelenik és a jelen tünetények, melyek e művészi formáknak eredményei.

Az ember részéről való unilateralis közlekedés eszközei különfélék. Elsőül említendőek az *imádás* és az *ima*. Az imádásban Istennek jelenlétéért könyörög a vallásos ember. Lehet ez imádás vagy fohászkodás vagy individuális vagy socialis. Az individuális imádásban a vallásnak pszichológiai ereje nyilvánkozik, míg a socialis imádásban teljes módon lesz nyilván-

valóvá a vallásnak socialis ereje. Az imadásban elismerjük stennek hatalmát és rajtunk való uralmát, az *imában* pedig kérünk tőle valami kegyet. E kettőhöz járul azután az *áldozat*, amely lehet közös vagy magán áldozás. Az áldozás, amint előzőleg láttuk, a kiengesztelésnek egyik eszköze.

Az Istennel való közlekedésnek egy harmadik eszköze abban áll, hogy az ember törekedik minél tisztábban megőrizni testét és lelkét. A testileg vagy lelkileg nem tiszta ember nem közeledhet illendően az Istenhez s még kevésbé képes egyesülni vele. Innen a mosakodásnak szükségessége, amely, egyébként a symbolumnak erejénél fogva, a testi és lelki megtisztulást eszközli. E mosakodás azután történhetik bizonyos ünnepélyes alkalommal, vagy lehet mindennap. Az első kategóriába tartozik a keresztelés, melynek eszköze a víz. A víz mellett azonban lehet a tűznek is ilyen tisztító szerepe.

Az istenséggel való közlekedésnek sokkal bensőbb módja az, mikor az istenség maga nyilvánítja önmagát. A hívő hívja az istenséget, kér tőle s az istenség felel. Erre pedig különböző eszközök által iparkodnak kényszeríteni az istent a különböző vallások követői s különösen olyan testi gyakorlatok által, melyek alkalmasok arra, hogy a testet a lélek uralma alá kényszerítsék. Ilyen testi gyakorlatok az elmélkedés, a böjtölés, bizonyos kábító szerek alkalmazása. A legismertebb ezek közül a böjtölés. A böjtölést minden vallás ismeri. Ismeri a keresztyén, a hindu, a mohamedán vallás; de ismerik a műveletlen népek is.

Az istennel való közlekedésnek egy másik alakja, amaz egyoldalú közlekedés, mely az istenségtől indul ki s veszi eredetét. Az ilyenmű közlekedésnek leggyakoribb alakja a *visio*, mely az extasisnak utolsó phasisa. A visióban az illető egyén látja vagy látni véli istent, hallja őt vagy hallani véli. Ilyen visióban jelent meg Jáhvé Mózes előtt a Sinai hegyen. A visio mellett másik eszköze az unilateralis közlekedésnek a *csoda*, melyben szintén az isten jelenti ki magát. Ide tartozik az *inspiratio* és *divinatio* is.

Az istenség s az ember közt való közlekedésnek leggyakoribb eszközei a szentségek, a melyek nem csupán a keresztyén vallások sajátjai, a mint eddig hitték. REVILLE-nek vallástörténeti munkái bőséges példáit mutatják annak, hogy

szentségek vannak a nem-keresztény vallásokban is. így például a keresztelés szertartását gyakorolták a mexikóiak is, de más értelemben. A keresztelés náluk nem egy új életnek kezdetét jelenté, hanem az ördögűzésnek, illetve a rossz szellemek elűzésének volt egyik eszköze.

A nyilvános cultus emez alakjain kívül azonban gyakran találkozunk a magáncultusszal is. Az imádság például lehet teljesen individuális vagy családi. A magáncultusnak leggyakoribb és legfontosabb alakja a *halotti szertartás*. Sőt, igen sok vallásphilosophus szerint, az ősöknek tisztelete a természet tárgyainak istenítését megelőzte. Ilyen véleményben vannak például HERBERT SPENCER és FUSTEL DE COULANGES s habár felfogásuk nem mindenben állja ki a bírálatot, kétségtelen, hogy e fejlődés lélektanilag könnyen magyarázható. Az embert ugyanis mindig önmaga érdekli leginkább. Ez az érdeklődés azonban legfeljebb szeretetté fokozódhatik, de imádassa soha. Kivételt képeznek azonban az elődök, a meghalt ősök, kiket az utódok nemcsak tisztelnek, hanem a műveltség kezdeteiben imádnak is. És tényleg a halál után, amint lassan telik az idő s nő a távolság a halottak s az élők között, az ősök hibái is rendre eltűnnek s csak erényeik, jó tulajdonságaik-maradnak meg az utódok emlékezetében. Ehhez járul még, hogy a halál után mindez eltűnik, ami az élőben materiális volt s marad az eszmény: a húsból való test márványba változik át a művész keze alatt. A halott embernek ez az istenítése az emberi léleknek természetes tulajdonsága.

A fejlődés folyamán az ember a természet tárgyait is lélekkel ruházza fel, isteníti és cultusának tárgyává teszi.. Alajd a természet tárgyaitól elfordulva, isteneket teremt a maga számára, melyek lehetnek vagy *jó*, vagy *rossz* istenek.

A jó istenek a világosság szellemei, kiket tisztelet s imádat illet. E szellemekhez imádkozni kell, hogy legyenek közbenjárók a legfőbb istennél s e tényből érthető a védőszellemeknek s a katolikus vallásban a védőszenteknek tisztelete, mely — DE LA GRASSERIE megjegyzése szerint — szoros összefüggésben áll a műveltség első fokán álló népek mágiájával. A rossz szellemek a démonok, akiket el kell űzni vagy meg kell nyerni.

A cultus további tanulmányozásában azt kell vizsgálat

alá vennünk, hogy *mely időben* történnek a cultusgyakorlatok, *mely helyen*, miféle *elemekből* állanak és hogyan *foly-nak* le. Ami a cultus idejét illeti, az egyes cultuscselekvények bizonyos *meghatározott napon* végeztetnek, amely napok valamely vallásos eseménnyel vannak összefüggésben. Az ilyen napok megállapítása minden vallásban szokásos, kivétel nélkül. Minden vallás megkülönböztet hétköznapot és ünnepnapot. Az elsőrendű ünnepek valamely kegyelmi tény emlékezetére szenteltetnek, míg a másodrendű ünnepek az ember individuális életével függenek össze. A harmadrendű ünnepek pedig azok, melyek egy évben többször visszatérnek, például a vasárnap.

Egyes vallásokban az ünnepnapok *tabu* jellegével bírnak, azaz az ilyen napon meg van tiltva minden munka és foglalkozás, sőt igen gyakran a táplálkozás is. Ilyen tabunap a zsidók sabbatja, jubileumi éve stb. A napoknak ilyenemű felosztásának köszönheti eredetét az évnek naptári felosztása.

A cultusra nézve nem csekély fontosságú a *hely* sem, hol a cultus-ceremoniák végbemennek. A keresztyénre nézve, ki lélekben és igazságban imádja istenét, nem fontos az imádkozásnak helye. Nem így a civilisálatlan népeknél. A kezdetleges műveltségű népek istene *helyhez kötött* isten. Az ősök tiszteletének helye a *ház*, melyben a család lakik. Az istenek imádásának helye azonban a vidéknek az a része, mely az *ég* alatt van s az *éghez* közel: hegyek csúcsa, erdőtisztás, folyók partja stb. Csak a fejlődés folyamán épültek a lakóházak mintájára templomok, mint istennek lakóhelyei. Így pl. az assyroknál, görögöknél, zsidóknál stb. A templomok használata azonban nem általános; vannak vallások, melyek a templomok használatát, mint bálványimádásra vezetőt, elítélik és tiltják.

A legtöbb vallás templomában benne volt mindaz, mit a nép legértékesebb s legművésziesebbnek tartott. A protestantismus azonban, félve az istennek materialisatiojától, kitiltott minden képet és szobrot, sőt a templomok művészi építésének is sok időn át ellene szegült. Amaz időszak között, melyben az istentisztelet szabad *ég* alatt tartatott s ama másik közt, melyben templomok voltak a cultus színhelyei,

volt egy átmeneti korszak, midőn a templomok, illetve istentiszteleti helyek sziklába vájattak; ilyen sziklába vésett templomokkal találkozunk pl. az indoknál.

Ami már most a cultuscselekményeknél alkalmazott *szent tárgyakat* illeti, ezek a következők: 1. a megszentelt tárgyak, pl. a szentelt víz; 2. a szentek ereklyéi; 3. a mágikus erővel bíró dolgok: amulettek, talismanok; 4. kápolnák, szentélyek; 5. az istenek vagy szentek *képmásai*; 6. a *tabuk*, melyeket érinteni tilos vala; 7. cultus-eszközök és díszítések. Ezek közül némelyek igen fontos szerepet töltenek be a civilizálatlan népek cultusában, így pl. az amulettek, talismanok, melyek nem szolgálnak ugyan szellemek lakóhelyéül, mint az animismus korában, de különös mágikus erővel bírnak. Az ereklyék tisztelete különösen a buddhismusban van elterjedve s a római katolikus egyházban. Eredete kétségtelenül animistikus. A szent személyek, helyek és tárgyak mellett figyelmet érdemelnek a *szent szók*. Ilyen szent szó az imádság is, melynek némely vallásban szintén mágikus erőt tulajdonítanak. Innen magyarázható meg a legtöbb imádságnak változatlan alakja. A tabu-tárgyak közé számítandók a papi öltönyök, melyeket a papon kívül másnak viselni nem szabad. Ilyen volt pl. a zsidó főpap öltözete s ilyen a római katolikus püspökök öltözete is.

A vallásos szertartások igen nagy számúak minden vallásban és mindeniknek allegorikus értelme van; ez az allegorikus értelem azonban idők folyamán elhalványult vagy éppen teljes mértékben elveszett. E szertartások főbb alakjai a következők: 1. *éneklés*; 2. minden *oly tárgy, mely a szemnek szól*; 3. az *illatos füst*; 4. különböző gestusok, énekléssel kísért tánczok. E gestusok nagy része symbolum; pl. a kezel«: összekulcsolása a fohászkodás jelképe. Ha a táncz lassúbb üteművé válik, ha az éneklés mellé a lassú járás kapcsolódik, megvalósulnak a *körmenetek*. E körmenetekkel — a catholicismuson kívül — szinte minden pogány vallásban találkozunk. (Mexico, Peru, India stb.)

Amint fejtegetéseink elején láttuk, a philosophia és tudomány kezdetben a vallás csirájában szunyadott, éppen úgy, mint a polgári jog a vallásos morálban. Éppen így, a cultus magában foglalja a művészetnek minden nemét. Első sorban

éppen a cultus fordul a szemhez, fülhöz s egyáltalán az érzékekhez. A par excellence vallásos művészet, az építészet. Az istennek háza minden más háznak királya. E tekintetben elég a gothikus templomokra hivatkoznunk. A vallásos építészet azután a szobrászatra vezetett s majd megjelentek a falfestmények, a freskók; szóval minden művészet a templomban született. Éppen ilyen helyzetben van a zene is, melynek a vallásos ének volt a szülőanyja. A költészet pedig a vallásos hymnussal kezdődik.

DE LA GRASSERIE vizsgálódásainak első eredményeképpen e tételt állítja föl: *a vallás volt az emberi nemnek kottlóttyúkjja*, mely a maga befolyását megőrizte és érvényesítette minden időben. A vallásos tények ezen megállapítása után további feladatunk e tényeket újra egyesítve, közös lélektani törvények alá sorozni. Feladatunk lélektani része voltaképpen e ponton kezdődik. Amiről talán egy későbbi alkalommal.